

ЛІНГВАКУЛЬТУРНАЯ КАМПЕТЭНЦЫЯ НЕВЫТВОРНЫХ ПРОЗВІШЧАЎ ПАГАРЫННЯ

Заіка З.М.,
к.ф.н., дацэнт
(Беларусь, Брест, БрГТУ)

Анотацыя

У артыкуле прадстаўлены лексіка-семантычныя, фанетыка-марфалагічныя адметнасці невытворных прозвішчаў сучасных жыхароў Берасцейшчыны (вёскі Белавуша, Струга, Сямігосечы, Альшаны Столінскага раёна Брэсцкай вобласці). Прааналізаваны прадуктыўныя дэрывацыйныя тыпы і мадэлі.

Ключавыя словы:

прозвішчаўтваральная мадэль (аснова), антрапанімшчная сістэма, дэрывацыя, старажытнабеларуская спадчына, невытворныя прозвішчы, апелятыўная лексіка, гутарковыя формы імён, параксітанічны націск, кананічныя праваслаўныя імёны.

Лінгвакультурны агляд прозвішчаўтваральных асноў антрапанімнай сістэмы Беларускага Пагарыння з'яўляецца найбольш старажытнай часткай лексічнага фонду заходнепалескага рэгіёна, які мае складаную эвалюцыйную гісторыю і знаходзіцца на памежжы брэсцка-пінска-тураўскіх гаворак. Аналіз сінхроннага зрэзу прозвішчаў гэтай трансгранічнай зоны Беларусі можа мець такую ж каштоўнасць для навукоўцаў, як і дыяхранічны аналіз, які цікавіць не толькі навукоўцаў апісаннем эвалюцыі беларускай анамастычнай сістэмы ў дэрывацыйным плане, але і высвятленнем пытанняў, звязаных з гісторыяй беларусаў, міграцыяй насельніцтва, існаваўшых кантактаў паміж народамі сумежных тэрыторый.

Пагарынне Беларусі – паўднёвая гісторыка-этнаграфічная частка Заходняга Палесся, для якой характэрны спецыфічныя фанетыка-марфалагічныя рысы, лексіка-семантычныя адметнасці [3]. Прааналізаваны матэрыял вёсак Белавуша, Рубель, Струга, Альшаны Столінскага раёна (60-ыя — 90-ыя гг. XX ст.), на тэрыторыі якой пражывала каля пяці тысяч чалавек. Тэрыторыя мела складаную гісторыю: у XII ст. частка ўваходзіла ў склад Валынскага княства, а другая частка – у склад Турава-Пінскага княства. Раздробленасць земляў садзейнічала частым набегам з боку татара-манголаў, адсюль выяўлена пэўная колькасць запазычаных прозвішчаў, утваральнымі асновамі якіх з'яўляюцца цюркскія мовы. У антрапанімнай сістэме з'явіліся літоўскія элементы пасля ўтварэння ВКЛ, у склад якога ўвайшла тэрыторыя беларускага Пагарыння. У складзе Рэчы Паспалітай частка тэрыторыі папала пад уплыў Польшчы. Таму сёння у антрапанімнай сістэме сустракаецца вялікая колькасць паланізмаў, а пазней землі Пагарыння уваходзяць у склад Расіі, і гэта таксама ўнесла свой адбітак на антрапанімную сістэму Пагарыння.

Такім чынам, прозвішчы Пагарыння разам са старажытнабеларускай, старажытнарускай, старажытнаўкраінскай спадчынай у антрапаасновах, у фармантах і тыпах мадэляў таксама маюць пэўную колькасць запазычаных асноў і фанетыка-марфалагічных рыс з польскай, літоўскай, цюркскіх моў. Даследчыкі даводзяць, у першую чаргу, Лемцюгова В.П., што “палескі моўны арэал, куды уваходзіць даследуемы намі лінгвакультурны анамастычны пласт, валодае ўвогуле не толькі адметнымі рысамі ў моўным плане, а і ў плане антрапаніміі таксама. Лемцюгова В.П. мяркуе, што большасць словаўтваральных асноў у межах Палесся з’яўляецца вельмі старажытнай, уласцівай толькі для гэтай тэрыторыі. Гэта тлумачыцца, у першую чаргу, прыроднымі ўмовамі: забалочанай мясцовасцю, якая не дазваляла мець цесны кантакт з іншымі паселішчамі, а таксама мігрыраваць с аседлага месца на іншую тэрыторыю. Такі вобраз жыцця наклаў адбітак на развіццё антрапанімічнай сістэме Пагарыння. Адсюль вялікая колькасць прозвішчаўтваральных асноў, якія ўтрымліваюць пласт апелятыўнай лексікі старажытных часоў і пэўную частку якіх няма магчымасці растлумачыць з пункту гледжання сучаснай літаратурнай мовы ці яе дыялектаў, а таксама існуе вялікая колькасць невытворных прозвішчаў, што захаваліся ў выніку аседлага вобразу жыцця”.

Шматлікія невытворныя прозвішчы Пагарыння ўтварыліся семантычным шляхам – шляхам пераансавання былых назваў-характарыстык асобы (мянушкі) па тых ці іншых адзнаках, ці гутарковых формаў імёнаў. Гэта так званыя невытворныя прозвішчы. Унутраная форма ўласных найменняў, іх матывацыя з цягам часу сцерліся, і яны сталі выконваць чыста намінацыйную функцыю вылучэння чалавека сярод насельнікаў. Сёння яны дэнататывыя, але ў момант, калі яны толькі ўтварыліся або існавалі яшчэ як мянушкі, яны абывязкова мелі канкрэтныя канататывыя значэнні. Мянуска служыла базай для ўтварэння прозвішча, у аснове якога магло ужывацца практычна любое слова, што існавала ў мове на час узнікнення прозвішчаў. Апелятыўная лексіка, што ляжыць у аснове сучасных невытворных прозвішчаў Пагарыння, характарызуецца шматпланавасцю зместу. Пасля ўвядзення хрысціянства яна засталася крыніцай для мянушкі, а затым і для прозвішчаў і таму першаасновамі для прозвішчаў з’яўляліся самыя разнастайныя прадметы, з’явы, ў залежнасці з асацыяцыямі чалавека ў розныя перыяды жыцця: 1) назвы раслінных частак; 2) назва жывёльнага свету; 3) назвы з’яў прыроды; 4) назвы прылад працы і прадметаў побыту; 5) назвы народаў і этнічных груп; 6) назвы асобы па месцы жыхарства; 7) назвы асоб па разумовых якасцях; 8) назвы асоб па знешнім выглядзе і фізічных якасцях; 9) назвы асоб па прафесіі, занятку[2] і інш. Напрыклад: Мароз, Мельнік, Кісель, Комар, Жук, Лапата, Серада, Верабей, Цар, Заіка, Бурак, Борсук і інш; так, напрыклад, *камар* – апелятыў (адз. л.), а прозвішча *Комар* (адзх. лік.). У формах множнага ліку для прозвішчаў характэрны націск для асновы толькі тады, калі ў суадносным апелятыве націск падае на флексію: *камары* (апелятыў, мн. лік), *Комары* (прозвішча, мн. лік).

Этымалогія прозвішчаў не заўсёды празрыстая, зразумелая. І таму ў некаторых выпадках наша тлумачэнне з’яўляецца гіпатэтычнымі, і яго можна

ўдакладняць на аснове новых матэрыялаў, дыялектных слоўнікаў, спісаў мікратапонімаў і інш. Так, напрыклад, прозвішча *Байда* мае два склады з аднолькавымі галоснымі, і дазваляе меркаваць, што аснова не з’яўляецца спрадвечнабеларускай, а запазычана, магчыма, з цюркскіх моў. Слоўнік Насовіча падае слова *байда* як устарэлае са значэннем “свая” (байды біць – нічога не рабіць, хадзіць без справы). Ва ўкраінскай мове слова мае значэнні 1) “гуляка, бесклапотны чалавек” 2) “няскладная жанчына” (Грынч.) а таксама 3) “акраец хлеба” [1]. У кіргізскай мове *байда* – “прыбытак, карысць, выгада” (КРС). У беларускай мове дзеяслоў *збайдаць* мае рэгіянальна-абмежавальнае значэнне “марна страціць, пусціць на вецер” [1]. У рускай дыялектнай мове *байдаць* – “бяздзельнічаць”. Такім чынам, для антрапоніма *Байда* маглі быць выкарыстаны значэнні “бесклапотны чалавек, марнатраўца”, “няскладны, непаваротлівы чалавек, слуп”. Аснова *байда* з’яўляецца прадуктыўнай і прадстаўлена ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах, значыць яна з’яўляецца агульнай для ўсходнеславянскіх моў [1].

У невытворных прозвішчах, што супадаюць з гутарковымі формамі імён, у многіх выпадках з мэтай адрознення іх ад імені ці мянушкі адбываецца працэс перанясення націску на іншы склад асновы ці на флексію: *Васечка*, *Грышко*, *Семянчук*, *Валадзько*, *Паўлюк* і іншыя. Яны атрымалі параксітанічны націск замест прапараксітанічнага, уласцівага для няпрозвішчаў, напр. *Васечка* (ласкавае імя) – *Васечка* (прозвішча); *бацечка* (апелятыў) – *Бацечка* (прозвішча).

Вялікі пласт невытворных прозвішчаўтваральных асноў Пагарыння базіруецца на кананічных мужчынскіх імёнах і супадае з іх гутарковымі формамі, напрыклад: *Сцепанюк* (пр.) – *Сцепанюк* (разм.) – *Стэфан* (канан. правасл. імя). Форма імені ўтварылася ад невытворнай асновы *Сцепан* – (цеканне, ужыванне зычнага [ц] замест [ф]) + суф. –юк; *Сцяпура* (пр.) утворана ад формы размоўнага імені *Сцяпура*, што ўзыходзіць да кананічнага праваслаўнага *Стэфан*. Форма імені ўтворана ад усечанай асновы *сцяп* – (цеканне, аканне) + суфікс –ур(а): *Сцяпура* – *Сцёпа* – *Сцяпан* + (размоўная ўсходнеславянская форма). Сярод невытворных прозвішчаў Пагарыння пераважаюць дэрывацыйныя мадэлі, што супадаюць з гутарковымі формамі кананічных імёнаў з суфіксамі: -чык-, -чук-, -ук-, -юк-, напрыклад, прозвішча *Макарчык* утворана ад памяншальнай формы імені *Макарчык*, кананічнага праваслаўнага *Макарыі*; -чук *Максімчук* утворана ад размоўнай формы імені *Максімчук*, што паходзіць ад кананічнага праваслаўнага імені *Максім*; *Піліпчук* утворана ад размоўнай формы імені *Філіпп*; *Саўчук* утворана ад памяншальна-ласкальнай формы *Саўчук*, якая ўзыходзіць да кананічнага праваслаўнага імені *Савва*; *Семянчук* утворана ад размоўнай формы *Семянчук* кананічнага праваслаўнага імені *Сямён*; -ук/ -юк: *Касцюк* утварылася ад размоўнай формы *Касцюк* кананічнага праваслаўнага імя *Констанцін*; *Паўлюк* утворана ад памяншальна-ласкальнай формы *Паўлюк*, якое ўзыходзіць ад кананічнага імя *Павел*; *Цімашук* утворана ад памяншальна-ласкальнай формы *Цімашук*, што

ўзыходзіць ад асновы *Цімох* – (размоўны ўсходнеславянскі варыянт імені) і інш. Прозвішча *Андрыяшка* ўтварылася ад гутарковай формы *Андрыяшка*, якая з’яўляецца памяншальнай ад імені *Андрэй*. Імя *Андрыяшка* ўтварылася ад невытворнай усечанай асновы *Андрыя-* + суфікс *-шк(а)*. Форма прозвішча *Валодзько* ўтварылася ад эмацыянальна-ацэначнай формы імені *Владимир* – *Валодзька*, якое ўтварылася ад усечанай асновы *Волод-* традыцыйна-царкоўнага імені *Владимир* (усходнеславянская форма *Володимир* ад *владеть миром*) + суфікс *-ка* пад уплывам двух фанетычных працэсаў беларускай мовы: *аканне*, *дзеканне*. Прозвішча *Васечка* ўтворана ад эмацыянальна-ацэначнай формы кананічнага праваслаўнага імені *Василий*, якое ўтварылася ад усечанай асновы *Вась-* + вытворны суфікс *-ечка-* (*-еч + -ка*) (*Васечка* – *Васька*); прозвішча *Грышко* ўтварылася ад размоўнай формы кананічнага праваслаўнага імені *Григорий*, якое ўтварылася ад размоўнай формы кананічнага праваслаўнага імені *Григорий*, ўтварылася ад усечанай асновы *Гры-* + суфікс *-шко*. (*Гры-шко* = *Гры-ша* = *Грыгор* (усходнеславянская размоўная форма *Грыгорка*) [1]. Па гэтай жа мадэлі ўтварыліся і такія прозвішчы Пагарынныя, як: *Касцюк*, *Макарчык*, *Клімушка*, *Максімчук*, *Нікончык*, *Паўлюк*, *Піліпчук*, *Савончык*, *Семянчук*, *Стахейка* і інш.

Трэцяя група – гэта невытворныя прозвішчы, што супадаюць з апелятывамі-прыметнікамі і складаюць прыкладна 2% ад даследаваных, напрыклад, прозвішча *Лысы* ўтворана ад мянушкі *Лысы*, якая зафіксавана ў беларускай антрапаніміі у 16-17 ст.ст., у рускай антрапаніміі ў 17 ст., ва ўкраінскай – у 16-17 стст., са значэннем “*чалавек без валасоў*”. Прадуктыўная ў сучасных усходнеславянскіх мовах прозвішчаўтваральная аснова *лысы* з’яўляецца агульнаславянскай па паходжанню [1]. Дэрыват *Нагорны* ўтвораны ад мянушкі *Нагорны* ад (на гары). Аснова з’яўляецца малапрадуктыўнай. Прозвішчаўтваральная аснова *нагорны* з’яўляецца агульнай для усходнеславянскіх моў. Па аналагічнай мадэлі ўтвораны і прозвішчы Пагарынныя *Паддубны*, *Пальчасты*, *Малажавы* і іншыя.

Невытворныя прозвішчы Пагарынныя з’яўляюцца спецыфічнай неад’емнай часткай антрапаніміі Беларусі. Іх даследванне ўяўляе пэўную навуковую цікавасць, яны з’яўляюцца адной з крыніц вывучэння лінгвакультуры і этасу заходнепалескага народа. Аналіз сучасных прозвішчаў дае магчымасць глыбей зразумець і праясніць увесь працэс эвалюцыі нашых прозвішчаў, вызначыць лінгвістычную і пазалінгвістычную інфармацыю, якая ў іх схавана, дае пэўныя падставы для рэкамендацыі па унармаванні вымаўлення, правапісу і скланення невытворных прозвішчаў.

Літаратура:

1. Бірыла, М.Б. Беларуская антрапанімія. Т. 1 : Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы / М.Б. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982.
2. Усціновіч, А.К., Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны / А.К. Усціновіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975.
3. Клімчук, Ф.Д. Гаворкі Заходняга Палесся: фанетычны нарыс / Ф.Д. Клімчук ; Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства ; [рэд. М. І. Талстой]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 126 с.